

Verschuivende vergezichten

De eredienst als spiegel van geloofsgemeenschap en maatschappij

Dit artikel vertrekt vanuit het onderzoek naar de impact van neurodiversiteit op het beleven van en vormgeven aan de eredienst, met speciale aandacht voor de uitsluiting die vaak wordt ondervonden door neurodivergente mensen. Het artikel onderzoekt welke dynamieken ten grondslag liggen aan die uitsluiting. Op die manier wordt de praktijk en maatschappelijke realiteit van de eredienst in dialoog gebracht met de theologische realiteit. Die laatste benadrukt eenheid in diversiteit, gegrond in Gods geven van Zichzelf in Jezus Christus, waarin de gemeente en haar leiders worden uitgenodigd om te participeren. Dit geeft liturgisch leiderschap een belangrijke rol in de inclusiviteit van de eredienst en van de gemeente.

De eredienst is een spiegel van twee realiteiten die in meer of mindere mate met elkaar overeenkomen. Enerzijds weer-spiegelt de eredienst de theologische realiteit, waarbij Christus het ankerpunt of de baken van de eredienst is; anderzijds weerspiegelt de eredienst de praktische realiteit, waarbij allerlei andere normen een rol spelen. Idealiter overlappen deze realiteiten elkaar in grote mate – en uiteraard, is niet alle theologie praktisch en elke praktijk theologisch? Echter, de realiteit laat vaak een ander beeld zien. Dit artikel nodigt de lezer uit om mee te kijken in de spiegel van de eredienst, waarbij we onze blik vooral richten op de theologische en praktische realiteit van diversiteit, meer bepaald, neurodiversiteit. De titel van dit artikel, 'Verschuivende vergezichten,' is gebaseerd op het thema van de stu-

diedag rond het emeritaat van Professor Jack Barentsen, tevens het thema van dit speciale nummer van *Handelingen*. Dit artikel duidt de complexiteit van leidinggeven aan diversiteit binnen kerkelijke gemeenschappen. Gemeenschappen ontwikkelen en veranderen, het profiel van de leden kan veranderen en daarmee dat van de gemeenschap. Dat betekent dat de bakens moeten verschuiven: om het met een Nederlands spreekwoord te zeggen: als het diep verloopt, verzet men de bakens. Leidinggeven betekent samen met de gemeenschap het diep voortdurend meten, de bakens verzetten waar nodig, en de gemeenschap richten op het ankerpunt, dat in de theologische realiteit van de christelijke gemeenschap Christus is. Tegelijkertijd veranderen de maatschappelijke en praktische realiteit voortdurend, waardoor

die steeds weer op gespannen voet kunnen komen te staan met de theologische realiteit. Dit artikel analyseert hoe de theologische en praktische realiteit bij elkaar komen in de kerkelijke gemeenschap in het algemeen en in de eredienst in het bijzonder, in de hoop dat deze analyse kan bijdragen aan leidinggeven in deze complexe landschappen.

Eerst zal ik de theologische realiteit van de eredienst duiden op basis van een definitie van liturgie en een Bijbelse basis voor diversiteit. Vervolgens contrasteer ik die met de praktische realiteit waarbij diversiteit niet altijd welkom is en uitsluiting aan de kerkelijke orde van alledag. Ik analyseer vervolgens de dynamiek van inclusie en uitsluiting, waarna ik een antwoord formuleer aan de hand van een theologie van presentie en beschikbaarheid.¹ Tot slot wordt dit verwerkt in enige reflecties over liturgisch leiderschap.

De eredienst als theologische realiteit

In de eredienst komt de gemeenschap van gelovigen samen, geroepen door God, om God te aanbidden. Daarmee is de eredienst allereerst een theologisch gebeuren. De definitie van liturgie (ik gebruik in dit artikel 'eredienst' en 'liturgie' door elkaar) van de bekende liturgische theoloog Don Saliers diept dit verder uit:

Christelijke liturgie ... is het voortgaande gebed, proclamatie en leven van Jezus Christus – een dank- en lofoffer – aan God aangeboden in en door zijn lichaam in de wereld. Dat betekent dat Christelijke liturgie onze reactie is op het zichzelf geven van God in, met en door Degene die ons voorgaat in gebed. De gemeenschap is in het leven geroepen om dat gebed voor/namens de hele wereld voort te zetten. Dus we moeten blijven

samenkomen met lofprijs en dankzegging rond het boek, het doopvont en de avondmaalstafel opdat we een thuis kennen.

(Saliers, 1994, p. 86, vertaling ALvO)

Dit citaat is rijk aan theologische en liturgische inzichten, maar ik beperk me tot enkele punten die belangrijk zijn voor het betoog van dit artikel. Ten eerste, Saliers plaatst de aanbidding van de gemeente voluit in het gebed van Jezus Christus. Enerzijds verwijst dit 'voortgaande' gebed terug naar Jezus' gebed, proclamatie en leven op aarde (het 'voortgaande' vindt daar het beginpunt). Anderzijds is het voortgaand, en daarmee nog steeds realiteit vandaag de dag. Het ankerpunt en de context van de eredienst – van het gebed van de gemeente – is het leven en gebed van Jezus, in verleden, heden en toekomst. De christologische bakens van de eredienst zijn daarmee gezet en de richting wordt aangegeven door het evangelie van het op handen zijnde Koninkrijk van God (Marcus 1:15).

Ten tweede, de eredienst wordt in gang gezet niet door de gemeenschap, maar door God zelf. Het is een reactie op het zichzelf geven van God. Verderop in dit artikel zal het belang van dit punt verder duidelijk worden. Ten derde, de bijna poëtische conclusie van Saliers is dat door samen te komen rond de Bijbel, het doopvont en de avondmaalstafel, we ons thuis kennen. De eredienst is een plek waar we onszelf mogen zijn, waar de maskers af mogen en we ons niet beter of anders hoeven voor te doen dan we zijn. We zijn thuis bij onze hemelse ouder, broer, en ademen de Geest die ons het leven geeft.² Om in de maritieme beeldspraak van bakens en ankers te blijven, de eredienst is onze veilige thuishaven.

Een laatste aspect van de theologische realiteit van de eredienst en kerkelijke gemeenschap dat hier benoemd moet worden, is de eenheid en diversiteit van de christelijke gemeenschap. Paulus gebruikt hiervoor het krachtige beeld van het lichaam van Christus.

Het oog kan niet tegen de hand zeggen: 'Ik heb je niet nodig,' en evenmin kan het hoofd tegen de voeten zeggen: 'Ik heb jullie niet nodig.' Integendeel, juist die delen van het lichaam die het zwakst lijken zijn het meest noodzakelijk. De delen van ons lichaam waarvoor we ons schamen en die we liever bedekken, behandelen we zorgvuldiger en met meer respect dan die waarvoor we ons niet schamen. Die hebben dat niet nodig. God heeft ons lichaam zo samengesteld dat de delen die het nodig hebben ook zorgvuldiger behandeld worden, zodat het lichaam niet zijn samenhang verliest, maar alle delen elkaar met dezelfde zorg omringen. (1 Kor 12:21-25, NBV21)

In de geloofsgemeenschap, in het lichaam van Christus, is elk ledemaat nodig. Paulus' beeld maakt duidelijk dat het niet aangaat om te zeggen dat sommige leden gemist kunnen worden. Juist die delen van het lichaam die het zwakst lijken zijn onmisbaar. Sterker nog, delen van het lichaam die we liever bedekken, die kwetsbaar zijn, of waar we ons voor schamen, behandelen we met extra zorg en respect. Om het anders te zeggen: iedereen hoort erbij. Dat is niet enkel een mooi streven, een slogan op de website van de kerk, niet enkel de uitnodiging dat iedereen welkom is, het is een Godbedeelde noodzaak. Maar op dit punt blijkt dat de praktijk van de eredienst niet altijd correspondeert met deze theologische noodzaak.

De praktijk en maatschappelijke realiteit van de eredienst

De geloofsgemeenschap is door God geroepen en daarmee belichaamt zij de theologische realiteit dat Christus het ankerpunt en de baken is van de eredienst en dat iedereen erbij hoort – als het goed is. In de beste momenten van de kerk is deze werkelijkheid zichtbaar in de praktijk. Helaas vertelt de geschiedenis en de huidige praktijk van veel kerken een ander verhaal, een verhaal van uitsluiting door het kortzichtig bewaken van de grenzen van de gemeenschap. In dit artikel focus ik op het voorbeeld van neurodiversiteit, met name autisme. Andere voorbeelden, zoals gender, seksuele voorkeur, etniciteit en ras, mentale of lichamelijke beperkingen, kunnen worden toegevoegd, mits inachtneming van elke specifieke context en dynamieken in elke situatie.

Zowel de statistieken als de verhalen van mensen met autisme tonen aan dat mensen met autisme zich vaak buitengesloten voelen door de kerkelijke gemeenschap (en andere gemeenschappen, zoals school of sportclubs). Volgens een Amerikaans onderzoek door Lee et al. gaan mensen met autisme 50-70% minder naar de kerk dan de gemiddelde populatie (Lee et al., 2008). Erik Carter, een andere Amerikaanse onderzoeker, toont aan dat zelfs als mensen met autisme deelnemen aan de eredienst, ze zelden een rol krijgen in de eredienst (Carter, 2023; Carter & Boehm, 2019). De verhalen van mensen die zich buitengesloten voelen door geloofsgemeenschappen beperken zich niet tot de Verenigde Staten. In het Centre for Autism and Theology, waar ik werkzaam ben, horen we regelmatig dit soort verhalen, vanuit verschillende landen en continenten (zie bijv. Van Ommen, 2022). Uiteraard zijn er uitzonderingen, maar

de algemene teneur is dat het moeilijk is voor mensen met autisme om een plek te vinden in de kerk. Zoals Claire Williams, zelf een persoon met autisme, in haar boek over dit onderwerp schrijft: "het moet gezegd worden dat de kerkelijke praktijk momenteel onvoldoende is als het gaat om het tegemoetkomen van de noden van mensen met autisme" (Williams, 2023, pp. 201-202). Hoe komt dat?

De 'cultus van normaliteit'

Aan de basis van het probleem van uitsluiting ligt een groepsdynamiek die *disability* theoloog Thomas Reynolds de 'cult of normalcy' noemt, hetgeen ik hier vertaal als de cultus van normaliteit. 'Normaliteit' is geen normaal Nederlands woord; evenmin is 'normalcy' een gangbaar Engels woord. De term schuurt. Juist daarom vertaal en gebruik ik deze term zo. Voor de term 'normalcy' gaat Reynolds terug op het werk van Lennard Davis, die schrijft over normaliteit in de context van de dovengemeenschap.

Om het lichaam met beperkingen (*disabled body*) goed te begrijpen, moeten we ons richten op het concept van de 'norm,' van het normale lichaam. [...] Ik wil me niet zozeer focussen op de constructie van beperkingen (*disability*) maar op de constructie van normaliteit. Ik doe dit omdat het 'probleem' niet de persoon met een beperking (*person with disabilities*) is; het probleem is de manier waarop normaliteit geconstrueerd wordt om het 'probleem' van de persoon met een beperking (*disabled person*) te creëren. (Davis, 1995, pp. 23-24)

Hetzelfde kan gezegd worden over autisme: het 'probleem' is niet de persoon met autisme; het probleem is de manier waarop normaliteit

geconstrueerd wordt om het 'probleem' van de persoon met autisme te creëren. Davis verschuift het perspectief van de 'probleempersoon' naar wat de gemeenschap als normaal beschouwt. De focus komt daarmee te liggen niet op de persoon zelf, maar op de gemeenschap; niet op een snelle, praktische oplossing, maar op een kritische evaluatie van de heersende normen van de gemeenschap.

Reynolds duikt dieper in het probleem door te onderzoeken hoe die heersende groepsnormen ontstaan. Hij gaat hiervoor te rade bij het werk van de filosoof Charles Taylor. Taylor beschrijft hoe mensen van nature zoeken naar wat 'goed' is (*the good*). Dit omvat basale noden zoals een plek om te wonen, eten, drinken, veiligheid, etc. Dit zoeken naar het goede is geen individueel gebeuren, maar vindt plaats in gemeenschap – we zijn nu eenmaal niet alleen op de wereld en op een of andere manier moeten we zien samen te leven. Dit samenleven moet voor iedereen 'goed' zijn, dus zoeken we samen naar een manier van samenleven die dit bewerkstelligt. Reynolds definieert het goede dan ook als dat "wat we betekenisvol vinden aan ons leven tezamen" (Reynolds, 2008, p. 53). Alles wat we goed vinden bij elkaar genomen bepaalt het kader (*framework*) waarbinnen we ons leven als groepen en individuen leven. Dat kader wordt vervolgens bevestigd en versterkt door het leven van alle dag: hoe we ons gedragen in de supermarkt, hoe we ons kleden, de taal die we gebruiken in deze bepaalde groep, de liederen die we zingen en verhalen die we vertellen, bij welke sportclub we horen en welk café we binnengaan. Doen we dit op een manier waardoor de groep ons (h)erkent, dan bouwen we *body capital* op; hoe meer kapitaal we hebben, hoe

beter we in de groep liggen en hoe meer we ons kunnen veroorloven. Reynolds noemt dit de *economy of exchange* (Reynolds, 2008, pp. 56-59). We ruilen elke dag op tientallen of honderden manieren ons kapitaal in; daarmee 'kopen' we *belonging*: we horen erbij.

Tegelijkertijd moeten we hier een kritische noot bij plaatsen. Het kader dient altijd de meerderheid. Dat is inherent aan de dynamiek waardoor het kader ontstaat. Immers, het kader ontstaat doordat tezamen wordt afgesproken (vaak onbewust dan bewust) wat de groep 'goed' vindt. Om bij de groep te horen, moet een persoon daarom binnen het kader passen. Dat is logisch: je kunt niet ineens iets doen dat de groep niet 'goed' vindt en er toch bij willen horen. De kritische noot is dan ook deze: omdat het kader altijd de meerderheid dient, is het zowat onvermijdelijk dat het mensen uitsluit. In de woorden van praktisch theoloog Courtney Goto, die het woord 'paradigma' gebruikt op eenzelfde manier als Taylor en Reynolds over kaders spreken:

Een paradigma dient een meerderheid van mensen in een bepaalde gemeenschap [...]. Als dat niet zo was, dan zou het paradigma in vraag gesteld worden en na verloop van tijd veranderen zodat het paradigma de meerderheid dient op een meer passende wijze. [...] Hoewel een paradigma bescherming en verankering biedt van de principes, waarden en praktijken van degenen die tot de meeste dominante groep behoren, leidt het onvermijdelijk in uitsluiting en marginalisering. (Goto, 2018, p. 45)

Niet iedereen kan de lat om erbij te horen halen. Niet iedereen kan voldoen aan de geschreven en ongeschreven regels van de groep. Niet iedereen heeft het benodigde *body capital*

om een plaats in de groep te bemachtigen. Normaliteit kan dan ook een negatief effect hebben op wie wel of niet bij de groep mag horen. Zo wordt normaliteit een dynamiek die de grenzen van de groep bewaakt. Ik definieer normaliteit dan ook als volgt:

'Normaliteit' wordt gevormd door de dynamieken die gemeenschappen gebruiken om hun grenzen te beschermen – de grenzen die bepalen wie of wat de gemeenschap normaal, en daarom acceptabel, vindt. Degenen die binnen de grenzen vallen kunnen geïntegreerd worden in de gemeenschap of kunnen er zelfs bij horen. Degenen die niet binnen de grenzen vallen moeten ofwel veranderen ofwel worden ze geweerd. (Van Ommen, 2023, p. 71)

Eenzijds is het gezond dat een groep zich beschermt tegen elementen die de veiligheid van de leden aantast. Om een wat extreem voorbeeld te noemen, het zou onverstandig zijn om een kindermisbruiker een kindergroep in de kerk te laten leiden. Maar afgezien van een noodzakelijke bescherming houden kerkelijke groepen vaak groepsnormen in stand die heel wat minder Bijbels zijn. Paulus moest de kerk in Galatië er al aan herinneren dat etniciteit, gender of sociale status geen criteria zijn om bij het lichaam van Christus te horen (Gal. 3:28). Terwijl de groep verwacht dat degenen die de lat niet halen veranderen, als ze tenminste niet uitgesloten willen worden, wijst Paulus erop dat de groepsnormen kritisch geëvalueerd moeten worden in het licht van het evangelie. Dan blijkt dat het misschien nodig is gangbare normen (Jood/Griek, man/vrouw, slaaf/vrije, en wellicht kunnen we neurotisch/neurodivergent toevoegen) ter discussie te stellen (Macaskill, 2019).

Als we dit toepassen op de kerkelijke context en neurodiversiteit, dan kunnen we beginnen te begrijpen waarom mensen met autisme zich dikwijls niet welkom voelen in de kerk.³ In de Nederlandse en Vlaamse cultuur zijn er bepaalde waarden die algemeen *gewaardeerd* worden (een andere formulering zou zijn: die op prijs gesteld worden, waardoor we eveneens terug zijn bij het concept van *body capital*). Over het algemeen waarderen we fysieke schoonheid (cultureel bepaald), kracht, intelligentie, sociale vaardigheden, veel energie hebben, initiatief, snelheid, efficiëntie, en dergelijke. Ook qua zintuiglijke prikkels is er een norm die uitgaat van een bepaalde lichtintensiteit, volume, temperatuur, persoonlijke ruimte, en zo meer. Als je dan weet dat voor mensen met autisme sociale interactie anders werkt, zintuiglijke profielen meestal anders zijn, dat voor sommige dingen meer verwerkingstijd nodig is, en dat leven in een neurotypische maatschappij een dagelijkse uitputtingsslag is, dan wordt al snel duidelijk waarom veel mensen met autisme de lat van de groepsnorm niet halen.

In het populaire denken en discourse worden mensen met autisme dan ook al snel als 'vreemd' aangezien. Echter, zoals Davis zegt, het 'probleem' moet worden verschoven van de persoon met autisme naar het probleem van de groepsnorm. Kerken zijn hier niet altijd toe bereid. In een interview met Rose (pseudoniem) vertelde ze mij: "...ik heb geprobeerd om te vragen voor [veranderingen]... Ik heb gezegd dat ik issues heb, maar ze veranderen simpelweg niks" (cf. Van Ommen & Endress, 2022, p. 230). Rose is geen op zichzelf staand geval; dit is een verhaal dat we keer op keer horen. Groepsnormen zijn weerbarstig, en de cultus van normaliteit is er meestal op gebrand de normen te bewaken.

Reynolds geeft een reden aan waarom de groep zijn grenzen streng bewaakt. Wanneer de groep wordt geconfronteerd met dat wat anders is, zegt Reynolds, dan wordt er aan de status quo gemorrelt. De 'normale' *economy of exchange* werkt dan niet en dat maakt de groep zenuwachtig. Dat wat vertrouwd en voorspelbaar is, wordt ter discussie gesteld (Reynolds, 2008, p. 113). Het gevolg is dat de groep angstig wordt en in plaats van zich open te stellen voor het nieuwe, het andere, sluit de groep de rangen, treedt de dynamiek van de normaliteit (het bewaken van de grenzen) in werking en is er geen ruimte voor de ander. 'Ander' zou hier met hoofdletter geschreven kunnen worden. Om het met Paulus te zeggen, de hand beseft niet dat het een oog heeft buitengesloten.

De theologische realiteit van Christus als ankerpunt en diversiteit als door God gegeven bedoeling heeft plaatsgemaakt voor de praktische realiteit van de cultus van normaliteit. Een deel van het theologisch antwoord hierop is om de groepsnormen kritisch te evalueren in het licht van Gods Koninkrijk. Ik wil tot slot echter nog verder gaan dan de groepsnormen opnieuw evalueren, namelijk door de focus te verleggen naar een antwoord op de angst voor het onbekende.

Een theologie van presentie en beschikbaarheid

Vanuit theologisch perspectief is er geen reden om mensen met autisme uit te sluiten van de eredienst. In het lichaam van Christus is iedereen nodig, zelfs onmisbaar, zoals we eerder zagen. De praktijk wijst vaak anders uit. Uit angst voor het onbekende, uit bescherming van wat 'wij' normaal vinden en op prijs stellen, blijken

de barrières voor mensen met autisme vaak groot te zijn. Wat kan er tegenover die angst voor het onbekende en beschermingsdrang gesteld worden? Hoe kunnen geloofsgemeenschappen recht doen aan de slogan 'iedereen is welkom' zonder oneigenlijke voorwaarden te stellen? Hiervoor keren we terug naar Saliers' definitie van liturgie als respons op Gods eigen geven in Christus die ten grondslag ligt aan de liturgische theologie van presentie en beschikbaarheid zoals ik die voorstel.

Een theologie van de presentie begint met de simpele vaststelling dat mensen met autisme er zijn in de kerk (voor zover ze, impliciet of expliciet, nog niet de deur zijn geweest of die zelf al hebben gevonden). De vraag is of die presentie wederkerig is: zijn de gemeentelieden, autistisch en niet-autistisch, er voor elkaar? De filosoof Gabriel Marcel heeft veel geschreven over presentie, of meer bepaald, beschikbaar zijn (*disponibilité*). Hij zegt dat beschikbaar zijn verder gaat dan enkel aanwezig zijn in een en dezelfde ruimte. Hij geeft het voorbeeld van een gesprek dat hij heeft met iemand, waarin ze beiden aanwezig zijn zonder beschikbaar te zijn. "Hij begrijpt wat ik tegen hem zeg, maar hij begrijpt mij niet. In zekere zin maakt hij mij een vreemdeling voor mezelf; ik ben niet echt mijzelf als ik bij hem ben" (Marcel, 1950, p. 205). Luisteren zonder écht te luisteren vervreemdt, en kan zelfs een persoon van zichzelf vervreemden. Je kan zomaar beginnen te twijfelen aan jezelf als je niet serieus genomen wordt.

Maar Marcel vervolgt: "Het omgekeerde fenomeen kan zich echter ook voordoen. Wanneer iemand voelbaar aanwezig is, vernieuwd dat mijn innerlijk. Die aanwezigheid doet mij mijzelf kennen, het maakt mij meer mijzelf dan

wanneer ik niet aan de impact van die aanwezigheid zou worden blootgesteld" (Marcel, 1950, p. 205). Het is die aanwezigheid naar elkaar die de delen van het lichaam van Christus mogen nastreven. De beschikbaarheid waar Marcel het over heeft, is altijd naar buiten toegekeerd, gericht op de ander. Praktisch gezien kan dat moeilijk haalbaar zijn. Een mens kan niet enkel maar geven, en sommige leden hebben zoveel zorg nodig dat het geven niet door een enkele persoon gedaan kan worden. Daarom moet Marcells filosofie worden uitgebreid met wederkerigheid (ook om misbruik tegen te gaan) en gemeenschap. Alle delen van het lichaam zijn nodig in een wederkerige samenwerking zodat het lichaam goed kan functioneren.

Marcel blijft bewust weg van de theologie, hoewel hij op een punt zegt dat hij zich afvraagt "of we niet het hele spirituele leven kunnen definiëren als de optelsom van de activiteiten waarmee we in onszelf de rol van niet-beschikbaar-zijn reduceren" (Marcel, 1949, p. 69). Met andere woorden, niet-beschikbaar-zijn (*indisponibilité*) komt door een ongezond op onszelf gericht zijn, naar onszelf gekeerd op een egoïstische manier. Marcel vraagt zich af of spiritualiteit wellicht gedefinieerd kan worden als het reduceren van dat egoïsme en het naar buiten gekeerd, op de ander gericht zijn. Misschien heeft Marcel hier een punt, en in elk geval helpt dit om de cultus van normaliteit tegen te gaan. Maar een verdere theologische onderbouwing is nodig en mogelijk.

Een diepergaand fundament voor de theologie van beschikbaarheid vinden we in de poëtische tekst van Filippenzen 2:5-11.

Laat onder u de gezindheid heersen die Christus Jezus had. Hij, die de gestalte van God had,

maakte er geen aanspraak op aan God gelijk te zijn, maar deed afstand van zijn positie en nam de gestalte aan van een dienaar. Hij werd gelijk aan de mensen, en als mens verschenen heeft Hij zich vernederd en werd gehoorzaam tot in de dood – de dood aan het kruis. Daarom heeft God Hem hoog verheven en Hem de naam geschonken die elke naam te boven gaat, opdat in de naam van Jezus elke knie zich zal buigen, in de hemel, op de aarde en onder de aarde, en elke tong zal belijden: 'Jezus Christus is Heer,' tot eer van God, de Vader. (NBV21)

In deze tekst vinden we de basis voor Saliers' definitie van liturgie als respons op Gods eigen geven. Christus Jezus "deed afstand van zijn positie", of zoals de Herziene Statenvertaling (HSV) zegt, die "Zichzelf ontledigd heeft." Het Griekse woord dat de HSV vertaald als 'ontledigd' is *kenosis*. Dit woord duidt op het zichzelf helemaal geven; in Marcells terminologie, zichzelf beschikbaar maken (*disponibilité*).

Wanneer we dan geroepen zijn om onszelf te geven aan elkaar in de gemeente van Christus, dan is dit geen ethisch imperatief, zoals deze tekst vaak gelezen is;⁴ het is een soteriologische en eschatologische werkelijkheid (Barclay, 2022). Het beginpunt ligt in Christus' eigen geven van zichzelf aan de schepping. Het zich geven van de gemeenteleden aan elkaar is dus gegrond in het geven van Christus aan de gemeente, de mensheid, de schepping. Eerst mag eenieder Christus zelf ontvangen, om op hun eigen beurt te participeren in die beweging die Christus maakte, van zichzelf te geven aan de ander. Zoals de eredienst een participeren is in het gebed van Christus, zo is het vormen van gemeenschap – de beschikbaarheid aan elkaar – een participeren in de gemeenschap

die Christus met zijn gemeente vormt. Zo hoort iedereen erbij, en in de grootse eschatologische visie van het op handen zijnde Koninkrijk van God zal elke knie zich buigen en elke tong belijden dat Jezus Christus de Heer is.

Zo is een theologie van presentie en beschikbaarheid een bevrijdend antwoord op de angst voor het onbekende – angst die leidt tot uitsluiting van hen die 'anders' zijn dan 'wij.' Waar angst diversiteit tegenhoudt, is een theologie van beschikbaarheid gegrond in Gods beschikbaarheid aan eenieder in de gemeente, en kan de onbekende medemens met nieuwsgierigheid en interesse worden benaderd. Zo wordt het diverse lichaam van Christus verder uitgebreid en opgebouwd.

Leidinggeven aan diverse gemeenschappen

Het bovenstaande betoog heeft implicaties voor het leidinggeven aan de kerkelijke gemeenschap. De cultus van normaliteit vraagt om reflectie op de groepsdynamieken die in de gemeente spelen. Wat zijn de waarden en normen van de gemeenschap? Is er een verschil tussen wat gezegd en gedaan wordt?⁵ Welke machtsdynamieken zijn aanwezig? Hoe worden de grenzen van de groep bewaakt? Zelfreflectie is per definitie moeilijk omdat de groep haar eigen blinde vlekken niet ziet; normaliteit duidt op het vaak impliciete van de grensbewaking van de groep. Net daarom kan de keuze om present en beschikbaar te zijn voor diegene die onbekend (en onbemind) is verrijkend zijn. Op die manier worden blinde vlekken zichtbaar. Een andere implicatie van het betoog in dit artikel is dat diversiteit en inclusie meer moeten zijn dan een beleidsdocument. Waar dit soort documenten in veel maatschappelijke con-

texten nu wettelijk verplicht zijn, is het al te gemakkelijk om hier een 'afvink-oefening' van te maken. Hoewel beleidsdocumenten hun plaats hebben en een positieve impuls kunnen geven, ware inclusie is niet te vatten in een beleidsdocument, maar moet geleefd worden. Leiders hebben hierin een belangrijke voorbeeldfunctie. De persoon die tegen de grenzen van de gemeenschap aanloopt zal haarfijn aanvoelen of inclusie een geleefde waarde of slechts een beleidsregel is. Zoals in de vorige sectie beargumenteed, is het theologisch moeilijk voor te stellen dat diversiteit en inclusie slechts een oppervlakkig gegeven blijven in de kerkelijke gemeente. Als de gemeente Jezus volgt, zal ze als vanzelf naar die mensen worden geleid die vaak worden buitengesloten van het maatschappelijke centrum.

De eredienst biedt tal van mogelijkheden om te benadrukken dat iedereen erbij hoort in Gods aanwezigheid. Of de eredienst nu begint met een lied, een meer formeel votum en groet, of een informeel welkom door de dienstleider, in elk van die gevallen kan benadrukt worden dat de gemeenteleden van allerlei hoeken van de buurt, het dorp, de stad, de maatschappij komen; dat het niet uitmaakt of je netjes binnen de lijntjes van normaliteit past of niet, of dat je je anders voelt dan de rest. Het evangelie is een doorgaand verhaal van God die juist diegenen die er niet bij horen verwelkomt. Een ander liturgisch moment om de diversiteit van de gemeente te benadrukken en verwelkomen is de eucharistie. De passage uit 1 Korinthe 12 waarnaar ik eerder verwees, volgt kort na een passage (1 Kor. 11:17-34) waarin de apostel Paulus de rijken in de gemeente verwijt dat ze culturele groepsnormen volgen bij het uitdelen van eten en drinken. Juist in de gemeente van

Christus hoort dat anders te zijn, zegt Paulus. Steeds weer benadrukt de apostel de eenheid in Christus, door de Geest.

Geground in Gods geven van Zichzelf, kunnen leiders hun eigen identiteit in Christus ontvangen en onbevangen de diversiteit opzoeken en verwelkomen. Kritische zelfreflectie en liturgisch leiderschap zijn twee manieren om dat welkom concreet te maken en de gemeente te inspireren om Christus als Leider van eenheid in diversiteit te volgen. Deze implicaties en de concretisering van leidinggeven aan diversiteit sluiten nauw aan bij de reflecties door Jack Barentsen in het openingsartikel van dit nummer. Het gaat inderdaad om een cultuur van vertrouwen en om relationeel leiderschap. Zoals Barentsen aangeeft, heeft dit implicaties voor liturgisch leiderschap, hetgeen ik hier vanuit een andere, aanvullende benadering verder heb toegelicht.

Conclusie

De eredienst is een weerspiegeling van een theologische en een praktische, maatschappelijke realiteit. Aan de ene kant belijdt de gemeente van Christus dat Christus het baken is, het navigatiepunt, het anker en de veilige thuishaven. Aan de andere kant is de praktische realiteit dat de kerk vaak de normen en waarden van de omliggende cultuur belichaamt. Waar die normen en waarden overeenkomen met de normen en waarden van het Koninkrijk van God, daar is vreugde en kan dit geprezen worden. Maar heel wat waarden die de Westerse, neoliberale maatschappij kenmerken, zijn in strijd met het Koninkrijk van God en zorgen (vaak onbewust en ongewild) voor uitsluiting. Vanuit een angst voor het onbekende en de bescherming van de groepsnorm, worden sommige mensen, zoals

velen met autisme, stelselmatig buitengesloten of in ieder geval niet de plaats gegeven in het lichaam die ze als leden van Christus' lichaam rechtmatig en noodzakelijk zouden moeten hebben. Het lichaam, de kerk, mist daardoor een stuk van de genade en vreugde van God die God wil geven.

Tegenover de cultus van normaliteit staat niet enkel een kritische evaluatie van de heersende normen, maar meer dan dat: een theologie van beschikbaarheid. Deze theologie nodigt de leden van het lichaam uit om samen te werken, om zichzelf te geven aan elkaar, op het stevige fundament van Gods geven van zichzelf in Christus aan de wereld. Leidinggeven te midden van de veelkleurige diversiteit betekent de cultus van normaliteit te benoemen voor wat het is, het participeren in het voortgaande gebed, proclamatie en leven van Jezus, en op dat fundament het elkaar aanmoedigen om beschikbaar te zijn voor elkaar.

Noten

- 1 Dit artikel is deels gebaseerd op mijn boek *Autism and Worship: A Liturgical Theology* (Van Ommen, 2023). Voor een uitgebreidere behandeling van de kernpunten van mijn betoog verwijs ik naar dit boek.
- 2 Niet iedereen heeft een positief beeld van 'thuis'. Voor een uitgebreide theologische bespreking van 'thuis', met aandacht voor thuissituaties die niet levengedend zijn, zie Volf & McAnnally-Linz (2022).
- 3 'Neurodiversiteit' betekent dat een groep bestaat uit mensen met verschillende neurotypes (bijv. mensen die neurotypisch zijn, of met ADHD, autisme, of dyslectie in één groep). 'Neurotypisch' wordt gebruikt voor mensen wiens neurologie werkt zoals dat van de meerderheid van de bevolking. 'Neurodivergent' wordt gebruikt voor mensen wiens neurologie anders is dan dat van de meerderheid. Zie de invloedrijke definities zoals voorgesteld door Nick Walker (2021).
- 4 Zie voor een uitgebreide discussie Nimmo & Johnson, 2022.
- 5 In Praktische Theologie wordt dit soms geduid als het verschil tussen de 'espoused' en 'operant' theologie (Cameron et al., 2010, pp. 53-56).

Literatuur

- Barclay, J. M. G. (2022). Kenosis and the Drama of Salvation in Philippians 2. In P. T. Nimmo & K. L. Johnson (red.), *Kenosis: The Self-Emptying of Christ in Scripture and Theology* (pp. 7-23). Eerdmans.
- Cameron, H., Bhatti, Deborah, Duce, Catherine, Sweeney, James, & Watkins, Clare. (2010). *Talking about God in practice: Theological action research and practical theology*. SCM.
- Carter, E. W. (2023). Research on Disability and Congregational Inclusion: What We Know and Where We Might Go. *Journal of Disability & Religion*, 27(2), 179-209. <https://doi.org/10.1080/23312521.2022.2035297>.
- Carter, E. W., & Boehm, T. L. (2019). Religious and Spiritual Expressions of Young People with Intellectual and Developmental Disabilities. *Research and Practice for Persons with Severe Disabilities*, 44(1), 37-52. <https://doi.org/10.1177/1540796919828082>.
- Davis, L. J. (1995). *Enforcing Normalcy: Disability, Deafness and the Body*. Verso.
- Goto, C. (2018). *Taking on Practical Theology: The Idolization of Context and the Hope of Community*. Brill.
- Lee, L.-C., Harrington, R. A., Louie, B. B., & Newschaffer, C. J. (2008). Children with Autism: Quality of Life and Parental Concerns. *Journal of Autism and Developmental Disorders*, 38(6), 1147-1160. <https://doi.org/10.1007/s10803-007-0491-0>.
- Macaskill, G. (2019). *Autism and the Church: Bible, Theology, and Community*. Baylor University Press.
- Marcel, G. (1949). *Being and Having* (K. Farrer, Vert.). Dacre Press.
- Marcel, G. (1950). *The Mystery of Being: Reflection and Mystery* (G. S. Fraser, Vert.; Vol. 1). Henry Regnery Company.
- Nimmo, P. T., & Johnson, K. L. (Red.). (2022). *Kenosis: The Self-Emptying of Christ in Scripture and Theology*. Eerdmans.
- van Ommen, A. L. (2022). Re-Imagining Church through Autism: A Singaporean Case Study. *Practical Theology*, 15(6), 508-519. <https://doi.org/10.1080/1756073X.2022.2080630>.
- van Ommen, A. L. (2023). *Autism and Worship: A Liturgical Theology*. Baylor University Press.
- van Ommen, A. L., & Endress, T. (2022). Reframing Liturgical Theology through the Lens of Autism: A Qualitative Study of Autistic Experiences of Worship. *Studia Liturgica*, 52(2). <https://doi.org/10.1177/00393207221111573>.
- Reynolds, T. E. (2008). *Vulnerable Communion: A Theology of Disability and Hospitality*. Brazos Press.
- Saliers, D. E. (1994). *Worship as Theology: Foretaste of Glory Divine*. Abingdon Press.
- Volf, M., & McAnnally-Linz, R. (2022). *The home of God: A brief story of everything*. Brazos Press.
- Walker, N. (2021). *Neuroqueer Heresies: Notes on the Neurodiversity Paradigm, Autistic Empowerment, and Postnormal Possibilities*. Autonomous Press.
- Williams, C. (2023). *Peculiar Discipleship: An Autistic Liberation Theology*. SCM.